

تجزیه ساختار ژنتیکی برخی صفات مهم زراعی در برنج با استفاده از تجزیه لاین $\times$ تسترحسین رحیم سروش و علی مؤمنی^۱

چکیده

به منظور تعیین ساختار ژنتیکی شماری از صفات مهم زراعی و همچنین قابلیت‌های ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی آنها به منظور استفاده در برنامه‌های اصلاحی برنج، تعداد ۸ ژنوتیپ برنج در قالب تجزیه لاین $\times$ تستر مورد بررسی قرار گرفتند. کلیه ژنوتیپ‌ها، شامل ۱۵ نسل F_1 به همراه ۸ ژنوتیپ والدی، در سال ۱۳۸۰، برای ۱۱ صفت مهم زراعی و کمی از جمله عملکرد و اجزای آن، در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با ۳ تکرار بررسی شدند. واریانس قابلیت‌های ترکیب‌پذیری عمومی (GCA) و خصوصی (SCA) برای اغلب صفات معنی‌دار شد. از میان ژنوتیپ‌های مورد بررسی ارقام خزر و سالاری دارای ترکیب‌پذیری عمومی مثبت و معنی‌دار برای عملکرد دانه بودند در حالی که برای صفت تعداد پنجه بارور ارقام سالاری و کانتو دارای قابلیت ترکیب‌پذیری عمومی مثبت و معنی‌دار بودند. تلاقی‌های سنگ‌جو/دمسیاه، لاین ۲۱۳/سالاری و کانتو/حسن‌سرای دارای قابلیت ترکیب‌پذیری خصوصی مثبت و معنی‌دار برای صفت عملکرد دانه بودند. سهم واریانس افزایشی برای صفات تعداد دانه پر درخوشه و تعداد روز تا ۵۰ درصد گل‌دهی، عرض دانه، وزن هزار دانه بیشتر از واریانس غالبیت بوده در حالی که برای سایر صفات میزان واریانس غالبیت بر افزایشی فزونی داشت. بنابراین ژنوتیپ‌های با ترکیب‌پذیری عمومی معنی‌دار می‌توانند به عنوان یکی از ارقام والدینی در برنامه اصلاح صفات مورد بررسی، استفاده شوند و تلاقی‌های با ترکیب‌پذیری خصوصی معنی‌دار، می‌توانند در برنامه تولید واریته‌های برنج هیبرید مورد استفاده قرار گیرند.

واژه‌های کلیدی: ساختار ژنتیکی، ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی، واریانس ژنتیکی، لاین $\times$ تستر، برنج

مقدمه

(۱). برنامه اصلاح برنج به منظور افزایش عملکرد و همچنین بهبود کیفیت و مقاومت در برابر انواع تنش‌های زنده و غیر زنده از اهداف مهم برنامه‌های بهنجاری در سطح بین‌المللی و ملی می‌باشد. تعیین ساختار ژنتیکی و برآوردهای ترکیب‌پذیری ارقام و لاین‌ها می‌تواند اساس تصمیم‌گیری در مورد نحوه استفاده از تنوع موجود در ژرم‌پلاسِم مورد نظر در برنامه

برنج بعد از گندم دومین محصول عمده زراعی از نظر سطح زیرکشت و اولین محصول زراعی از نظر میزان تولید در سطح جهان در سال ۲۰۰۰ میلادی بود (۱۶). این گیاه زراعی محصول عمده غذایی برای حدود نیمی از جمعیت دنیا می‌باشد (۱۱). برنج در ایران نیز بعد از گندم در درجه دوم اهمیت قرار دارد

۱. به ترتیب مربی و استادیار پژوهش مؤسسه تحقیقات برنج کشور، رشت

نتیجه‌ای نیز توسط مومنی (۳) پس از بررسی میزان ترکیب‌پذیری و توارث‌پذیری صفات در هفت رقم برنج گزارش شد. در این بررسی مشخص شد که در کنترل ژنتیکی صفاتی مانند ارتفاع گیاه، تعداد پنجه در بوته، عرض برگ پرچم، هم‌واریانس ژنتیکی افزایشی و هم‌غیرافزایشی با برتری واریانس ژنتیکی افزایشی دخالت دارند. سینگ و ناندا (۲۲) در بررسی بر روی ۶ رقم برنج به روش دای‌آلل، ترکیب‌پذیری معنی‌داری برای صفات عملکرد دانه، تعداد دانه درخوشه، طول خوشه و تعداد خوشه در بوته گزارش کردند. بررسی کاه (۱۵) در رابطه با ترکیب‌پذیری و هتروزیس صفات در برنج نشان داد که آثار ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی بسیار معنی‌داری برای صفت عملکرد و اجزای عملکرد وجود دارد. برآوردهای ترکیب‌پذیری برای صفات عملکرد و اجزای آن به وسیله علی و همکاران (۶) حاکی از معنی‌دار بودن میانگین مربعات ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی برای همه صفات به جز درصد خوشه‌های بارور می‌باشد.

کیم و روتگر (۱۴) پس از بررسی ترکیب‌پذیری و هتروزیس صفات عملکرد و اجزای عملکرد در برنج هیبرید، گزارش نمودند که در صفات مورد بررسی، سهم آثار ترکیب‌پذیری عمومی بیشتر از ترکیب‌پذیری خصوصی بوده است. مطالعات ساردانا و بورتاکار (۱۹) در برنج ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی معنی‌داری را برای صفات عملکرد دانه در بوته، روزهای تا خوشه‌دهی، ارتفاع بوته، تعداد پنجه، طول خوشه، طول و عرض برگ پرچم، تعداد دانه پر درخوشه و وزن صدانه نشان داد. موهان کومار و همکاران (۱۷) در بررسی بر روی تعدادی صفت فیزیکی-بیوشیمیایی مؤثر بر تحمل به خشکی در برنج در دو محیط به روش لاین× تستر نشان دادند که در هر دو محیط برای صفات مورد بررسی آثار ژنی افزایشی مؤثر بوده‌اند و نسبت واریانس ژنتیکی افزایشی به غیر افزایشی نیز بیشتر از یک بوده است که حاکی از فزونی ژن‌های افزایشی در کنترل این صفات می‌باشد.

هدف از پژوهش حاضر تعیین ساختار ژنتیکی و هم‌چنین

اصلاحی باشد. ارقام و لاین‌هایی برای استفاده در برنامه‌های بهنژادی مناسب می‌باشند که علاوه بر دارا بودن صفت مورد نظر در حد مطلوب، قابلیت ترکیب‌پذیری خوبی با سایر ارقام به منظور انتقال صفت مطلوب خود داشته باشند (۴).

مطالعات زیادی در زمینه تعیین ساختار ژنتیکی و ترکیب‌پذیری ارقام در گیاهان زراعی متعدد به روش‌های مختلف ژنتیک کمی انجام شده است. یکی از روش‌های کمی برای تعیین قابلیت‌های ترکیب‌پذیری ارقام توسط گریفینگ (۱۰) ارائه شد. مطالعات در زمینه بررسی قابلیت‌های ترکیب‌پذیری از دیر باز برای خصوصیات مختلف در گیاهان بسیاری انجام گرفته است (۸، ۹، ۱۰ و ۱۳)، ولی اطلاعات در زمینه ساختار ژنتیکی و قابلیت‌های ترکیب‌پذیری ارقام برنج تا اندازه‌ای محدود می‌باشد (۱۲). روش‌های مختلف ژنتیک کمی از جمله روش لاین× تستر در این رابطه مورد استفاده فراوان قرار گرفته است. در روش اخیر چندین ژنوتیپ به عنوان تستر برای برآورد قابلیت‌های ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی شماری ژنوتیپ و هم‌چنین انواع آثار ژنی مورد استفاده قرار می‌گیرند. از ویژگی‌های مهم چنین روشی به دست آوردن اطلاعات ژنتیکی کافی از طریق استفاده از تعداد بیشتری از ارقام با انجام تعداد کمتری تلاقی در مقایسه با سایر روش‌های ژنتیک کمی می‌باشد (۲۱).

چوگان (۲) با بررسی ۳ تستر و ۶ لاین خالص ذرت به روش تجزیه لاین× تستر نتیجه گرفت که ترکیب‌پذیری عمومی اکثر لاین‌ها در اکثر موارد در دو تراکم نرمال و تراکم بالا متفاوت و معنی‌دار بود. آشوک و همکاران (۷) با بررسی قابلیت ترکیب‌پذیری از طریق تجزیه لاین× تستر در آفتابگردان گزارش کردند که سهم واریانس افزایشی در مورد اغلب صفات بر نوع غیرافزایشی آن فزونی داشته است.

بررسی‌های انجام شده توسط هنرنژاد (۵) برای شناخت خصوصیات ژنتیکی و قابلیت ترکیب‌پذیری واریته‌های برنج نشان داد که تمامی صفات مورد بررسی دارای میانگین مربعات ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی معنی‌داری می‌باشند. چنین

صفات مورد بررسی در این پژوهش شامل ۱۱ صفت زراعی و کمی مانند تعداد پنجه بارور، تعداد دانه پر در خوشه، طول و عرض برگ پرچم (سانتی متر)، تعداد روز تا ۵۰ درصد گل‌دهی (روز)، طول و عرض دانه (میلی متر)، وزن هزاردانه (گرم)، ارتفاع بوته (سانتی متر) و طول خوشه (سانتی متر) و عملکرد دانه (تن در هکتار) بودند. تجزیه واریانس صفات بر اساس مدل آماری طرح بلوک‌های کامل تصادفی برای کلیه صفات با استفاده از میانگین هر صفت، که شامل میانگین تعداد ۱۰ نمونه انتخابی به طور تصادفی از هر واحد آزمایشی بودند، برای ژنوتیپ‌های مختلف انجام گرفت. تجزیه واریانس و برآوردهای ترکیب‌پذیری عمومی (GCA) و خصوصی (SCA) بر اساس روش لاین × تستر و برای هر صفت اندازه‌گیری شده، صورت گرفت (۲۱). هم‌چنین برای تجزیه‌های آثار تلاقی‌ها به اجزای آن و محاسبه واریانس ژنتیکی، افزایشی و غالبیت، از روش پیشنهادی کمپتورن (۱۳) استفاده شد. درجه غالبیت از رابطه

$$\sqrt{\frac{2\sigma^2 D}{\sigma^2 A}}$$

محاسبه شد و برای آزمون آثار ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی لاین‌ها و تسترها از آزمون t استفاده شد. از نرم‌افزار آماری SAS ۶/۱۲ برای انجام تجزیه‌های آماری مختلف استفاده شد.

نتایج و بحث

نتایج به دست آمده از تجزیه واریانس صفات مختلف برای ژنوتیپ‌ها شامل والدین، تلاقی‌ها و والدین × تلاقی‌ها نشان داد که بین والدین و هم‌چنین تلاقی‌های حاصل از آنها برای کلیه صفات مورد بررسی، به جز طول دانه و عرض برگ پرچم برای تلاقی‌ها، تفاوت معنی‌داری در سطح احتمال ۱ درصد وجود داشت (جدول ۱). این امر نشان‌دهنده وجود تنوع ژنتیکی کافی بین ارقام والدینی و تلاقی‌های آنها از نظر این صفات می‌باشد. تجزیه اثر تلاقی‌ها به اجزای خود، شامل لاین‌ها، تسترها و اثر متقابل لاین‌ها × تسترها نیز نشان داد که بین لاین‌ها از نظر همه صفات در سطح احتمال ۱ درصد اختلاف معنی‌دار وجود داشت.

برآورد قابلیت‌های ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی صفات مختلف و تعیین سهم واریانس‌های ژنتیکی و آثار ژنی در تعدادی از ارقام برنج ایرانی و استفاده از این اطلاعات در برنامه‌های اصلاح برنج بوده است.

مواد و روش‌ها

مواد گیاهی مورد استفاده در این بررسی شامل ۸ ژنوتیپ برنج بود که از میان آنها تعداد ۵ ژنوتیپ به اسامی خزر، سنگ‌جو، لاین ۲۱۳، لاین ۲۲۹ و کانتو ۵۱، از دسته ارقام و لاین‌های پرمحصول با عملکرد بیش از پنج تن در هکتار، پاکوتاه و مقاوم به خوابیدگی بوته، به عنوان لاین و ۳ ژنوتیپ به اسامی سالاری، دم‌سیاه و حسن‌سرای، از دسته ارقام ایرانی کم‌محصول با عملکرد ۳-۲/۵ تن در هکتار با کیفیت پخت مطلوب ولی پابند و حساس به بیماری بلاست، به عنوان تستر مورد استفاده قرار گرفتند تا قابلیت ترکیب‌پذیری ارقام پرمحصول (لاین‌ها) در تلاقی با ارقام کم‌محصول (تسترها) از نظر صفات مهم زراعی ارزیابی شود و هم‌چنین آثار ژنی صفات به منظور انتخاب بهترین روش اصلاحی برای دستیابی به ارقام پاکوتاه با عملکرد زیاد و دارای کیفیت مطلوب مورد بررسی قرار گیرد. کلیه تلاقی‌های بین ژنوتیپ‌های برنج مورد استفاده در این پژوهش بر پایه روش لاین × تستر در سال ۱۳۷۹ انجام گرفت. به این ترتیب که هر یک از لاین‌ها با هر یک از تسترها به طور جداگانه تلاقی داده شد. نتایج به دست آمده از پانزده تلاقی (F1ها) به همراه هشت والد یعنی پنج لاین و سه تستر جمعاً ۲۳ ژنوتیپ را تشکیل دادند که در قالب طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی با ۳ تکرار در مزرعه آزمایشی مؤسسه تحقیقات برنج، رشت، برای صفات مختلف مورد بررسی قرار گرفتند. مساحت هر واحد آزمایشی ۹ مترمربع بود و بوته‌ها با فاصله ۲۵ × ۲۵ سانتی متر در زمین اصلی تک‌نشا شدند. سطح برداشت شالی ۴ متر مربع از هر واحد آزمایشی (۶۴ بوته) پس از حذف دو ردیف حاشیه بود. عملکرد دانه پس از خرم‌ن‌کوبی با رطوبت ۱۴ درصد محاسبه شد.

جدول ۱. تجزیه واریانس صفات مختلف ارقام والدینی و تلاقی‌های حاصل بر اساس روش لاین × تستر در برنج

میانگین مربعات														
طول خوشه	طول خوشه (cm)	ارتفاع بوته (cm)	وزن هزار دانه (gr)	عرض دانه (mm)	طول دانه (mm)	طول روز تا ۵۰٪ گل‌دهی (روز)	تعداد روز تا ۵۰٪ گل‌دهی (روز)	عرض برگ (cm)	طول برگ (cm)	تعداد دانه	تعداد پنجه	عملکرد	صفات	
(cm)	(cm)	(gr)	(mm)	(mm)	(mm)	(روز)	(روز)	(cm)	(cm)	پر در خوشه	بارور	دانه (t/ha)	df	
۶/۶۰	۲۹/۹۲	۰/۰۸۲	۰/۰۰۷	۰/۰۰۷	۰/۴۶۸	۰/۱۳۰	۰/۱۳۰	۰/۰۰۵	۳۳/۰۴	۳۴/۷۰	۱/۸۶	۰/۰۲۷	۲	تکرار
۱۴/۵۱**	۵۴۳/۷۴**	۸/۹۵**	۰/۱۶۸	**	۱/۹۲**	۴۶/۸۴**	۴۶/۸۴**	:/۲۹**	۱۳۶/۰۹**	۲۰۷۲/۳۸**	۲۹/۸۶**	۲/۹۶**	۲۲	ژنوتیپ
۱۳/۲۰**	۱۱۵۲/۳۳**	۱۷/۸۶**	۰/۳۱۸	**	۳/۴۰**	۴۶/۶۶**	۴۶/۶۶**	:/۷۲**	۱۵۲/۹۷**	۸۳۸/۳۱**	۴۷/۲۲**	۴/۰۷**	۷	والدین
۸۸/۱۴**	۲۶۰/۹۳**	۳۰/۴۶**	./۰۰۳ ^{NS}	NS	۳/۳۳**	۱۹/۸۱**	۱۹/۸۱**	۰/۰۰۳ ^{NS}	۷۹/۹۸**	۲۰۷۵/۴۰**	۰/۸۸۸ ^{NS}	۱۶/۸۹**	۱	والدین در برابر تلاقی‌ها
۹/۹۰**	۲۵۹/۴۵**	۳/۰۱**	۰/۱۰۳**	**	۱/۰۸ ^{NS}	۴۴/۵۷**	۴۴/۵۷**	۰/۰۰۹ ^{NS}	۱۳۱/۶۵**	۱۲۸۸/۶۶**	۲۲/۸۹**	۱/۴۲**	۱۴	تلاقی‌ها
۱۹/۴۹**	۶۳۷/۰۸**	۶/۸۱**	۰/۳۰۸**	**	۳/۴۵**	۹۶/۸۲**	۹۶/۸۲**	۰/۰۲۷**	۲۶۱/۸۳**	۸۶۹۵/۰۶**	۴۴/۰۷**	۲/۳۲**	۴	لاین‌ها
۶/۲۵ ^{NS}	۱۲۲/۵۰**	۳/۰۰*	۰/۰۰۶ ^{NS}	NS	۰/۰۶۶ ^{NS}	۱۳/۰۷**	۱۳/۰۷**	۰/۰۰۶ ^{NS}	۱۷/۳۶ ^{NS}	۳۲/۸۵ ^{NS}	۲۰/۶۸**	۰/۴۱۶*	۲	تسترها
۶/۰۲*	۱۰۴/۸۸**	۱/۱۰ ^{NS}	۰/۰۲۵**	**	۰/۱۴۶ ^{NS}	۲۸/۳۷**	۲۸/۳۷**	۰/۰۰۱ ^{NS}	۹۵/۱۴**	۳۴۹/۴۱**	۱۲/۶۸**	۱/۲۳**	۸	لاین‌ها/تسترها
۲/۴۹	۲۳/۳۱	۰/۸۳۰	۰/۰۰۳	۰/۰۶۸	۰/۰۰۶	۰/۳۵۸	۰/۳۵۸	۰/۰۰۶	۹/۵۵	۳۸/۱۲	۱/۲۸	۰/۱۰۲	۴۴	اشتباه آزمایشی

* و **: به ترتیب معنی‌دار در سطوح احتمال ۵ و ۱ درصد.

NS: غیر معنی‌دار

معنی دار برای عملکرد دانه و هم‌چنین تعداد دانه پر درخوشه، طول و عرض برگ پرچم، طول دانه، وزن هزاردانه، ارتفاع بوته و طول خوشه قابلیت چندانی در انتقال این صفات نداشته و در نتیجه باعث کاهش مقادیر این صفات در نتاج حاصل از خود می‌گردد، درحالی‌که علت کاهش عملکرد دانه در نتاج رقم حسن‌سرایبی ناشی از GCA منفی و معنی‌دار برای صفات تعداد پنجه‌بارور، تعداد روز تا ۵۰ درصد گل‌دهی و ارتفاع بوته می‌تواند باشد. ارقام کانتو و سالاری دارای GCA مثبت و معنی‌دار برای صفت تعداد پنجه بوده‌اند بنابراین می‌توانند این صفات را به خوبی به نتاج منتقل نموده و باعث افزایش این صفت به عنوان جزء مهمی از عملکرد شوند، ولی ارقام خزر و حسن‌سرایبی دارای GCA منفی و معنی‌دار برای این صفت بوده‌اند و سبب کاهش صفت تعداد پنجه در نتاج حاصل می‌شوند.

ارقام خزر و سالاری با دارا بودن GCA مثبت و معنی‌دار برای صفت طول خوشه پتانسیل استفاده به عنوان والدین برای انتقال طول خوشه بیشتر به نتاج را دارند، ضمن این‌که رقم خزر با داشتن GCA مثبت و معنی‌دار برای صفت تعداد دانه پر درخوشه می‌تواند این صفت را به نتاج خود منتقل نماید. ارقام سنگ‌جو، حسن‌سرایبی و لاین‌های ۲۱۳ و ۲۲۹ با داشتن GCA منفی و معنی‌دار برای صفت تعداد روز تا ۵۰ درصد گل‌دهی بوده و بدین ترتیب می‌توانند سبب کوتاه شدن دوره گل‌دهی و در نتیجه زودرسی نتاج شوند. برای صفت طول دانه و وزن هزاردانه رقم خزر دارای GCA مثبت و معنی‌دار بوده و از والدین مناسب برای افزایش این صفت می‌باشد. وضعیت عرض دانه در لاین مذکور متفاوت بود، بدین صورت که می‌تواند سبب کاهش عرض دانه که صفت مطلوبی از حیث بازار پسندی می‌باشد، شود.

برای صفت ارتفاع بوته لاین‌های ۲۱۳ و ۲۲۹ و رقم دمسیاه با GCA مثبت و معنی‌دار موجب افزایش ارتفاع بوته در نتاج و انتقال صفت پابلندی می‌شوند در حالی‌که وجود GCA منفی و معنی‌دار برای این صفت در ارقام کانتو و حسن‌سرایبی می‌تواند

و تسترها برای صفاتی مهم مانند تعداد پنجه بارور، تعداد روز تا ۵۰ درصد گل‌دهی و ارتفاع بوته در سطح احتمال ۱ درصد و برای وزن هزار دانه و عملکرد در سطح احتمال ۵ درصد اختلاف معنی‌دار نشان دادند. در حالی‌که اثر تسترها برای صفاتی مانند تعداد دانه پر درخوشه، طول و عرض برگ پرچم و طول و عرض دانه معنی‌دار نشد (جدول ۱). بنابراین می‌توان چنین اظهار داشت که در مورد این صفات اختلاف بین لاین‌ها بیشتر از تسترها بوده است. اثر متقابل بین لاین‌ها و تسترها نیز در کلیه موارد جز طول دانه و عرض برگ پرچم معنی‌دار شده است که این امر می‌تواند حاکی از واکنش متفاوت لاین‌ها در ترکیب با تسترهای مختلف در رابطه با قابلیت انتقال صفات باشد.

تجزیه ترکیب‌پذیری عمومی لاین‌ها و تسترها (جدول ۲) نشان داد که ارقام خزر و سالاری از نظر عملکرد دانه دارای ترکیب‌پذیری عمومی (GCA) مثبت و معنی‌دار ولی ارقام سنگ‌جو، کانتو و حسن‌سرایبی دارای GCA منفی و معنی‌دار بوده‌اند. بر این اساس می‌توان اظهار داشت که ارقام خزر و سالاری دارای قابلیت ترکیب عمومی و توانایی خوبی برای انتقال صفت عملکرد بوده‌اند و از این جهت می‌توانند به عنوان یکی از والدین در برنامه اصلاح برای عملکرد مورد استفاده واقع شوند در حالی‌که ارقام سنگ‌جو، کانتو و حسن‌سرایبی به علت دارا بودن قابلیت ترکیب عمومی منفی برای صفت یاد شده نمی‌توانند در برنامه‌های اصلاحی برای عملکرد مد نظر قرار گیرند.

رقم خزر هم‌چنین با دارا بودن قابلیت ترکیب‌پذیری عمومی مثبت و معنی‌دار برای صفات تعداد دانه پر درخوشه، طول و عرض برگ پرچم، تعداد روز تا ۵۰٪ گل‌دهی، طول دانه، وزن هزاردانه و طول خوشه می‌تواند باعث افزایش عملکرد دانه گردد و از این حیث می‌تواند به عنوان رقمی مطلوب در برنامه اصلاحی برنج برای اصلاح صفات یاد شده مورد توجه قرار گیرد. این نتیجه هم‌چنین در مورد رقم سالاری برای صفاتی مانند تعداد پنجه بارور تعداد روز تا ۵۰ درصد گل‌دهی و طول خوشه صادق می‌باشد. رقم کانتو با دارا بودن GCA منفی و

جدول ۲. ترکیب پذیری عمومی (GCA) لاین‌ها، تسترها برای صفات مختلف برنج

طول خوشه (cm)	ارتفاع بوته (cm)	وزن هزار (gr)	دانه (cm)	عرض دانه (cm)	طول دانه (mm)	تعداد روز تا ۵۰٪ (روز)	گل‌دهی (روز)	تعداد برگ پرچم (cm)	عرض برگ پرچم (cm)	طول برگ پرچم (cm)	طول برگ پرچم (cm)	تعداد دانه بر در خوشه	تعداد پنجه بارور	عملکرد دانه (t/ha)	صفات منابع تغییرات
۱/۸۵۵**	-۰/۸۳۳ ^{ns}	۰/۹۵۸**	-۰/۰۹۱**	۰/۷۴۲*	۵/۳۳۳**	۷/۱۳۸**	۴۰/۲۹۶**	-۳/۳۰۲**	۰/۷۵۳**	لاینه‌ها					
-۰/۵۱۶ ^{ns}	-۲/۳۱۱ ^{ns}	۰/۳۶۹ ^{ns}	-۰/۱۸۶**	۰/۴۳۸ ^{ns}	-۲/۳۳۳ ^{ns}	-۰/۲۸۷ ^{ns}	۱/۷۶۳ ^{ns}	۰/۰۴۲ ^{ns}	-۰/۳۸۴**	خزر					
۱/۲۵۵*	۱۱/۴۵۷**	-۰/۴۴۳ ^{ns}	-۰/۰۲۰ ^{ns}	-۰/۲۱۶ ^{ns}	-۱/۵۵۵**	-۲/۶۱۷*	۱۰/۶۹۶**	-۰/۲۴۷ ^{ns}	۰/۰۸۷ ^{ns}	سنگ‌جو					
-۱/۳۷۹*	۳/۲۲۳*	۰/۳۹۱ ^{ns}	-۰/۰۰۹ ^{ns}	-۰/۱۰۹ ^{ns}	-۲/۱۱۱**	-۲/۱۱۸*	-۷/۱۴۹**	۰/۶۴۲ ^{ns}	۰/۰۹۳ ^{ns}	لاین ۲۱۳					
-۱/۲۱۵*	-۱۱/۶۴۶**	-۱/۲۷۶**	۰/۳۰۶**	-۰/۸۵۶**	۰/۶۶۷**	-۷/۳۴۹**	-۴۵/۵۶۰**	۲/۸۶۴**	-۰/۵۴۸**	لاین ۲۲۹					
۰/۵۲۶	۱/۶۱۰	۰/۲۸۵	۰/۰۱۸	۰/۲۹۲	۰/۱۹۹	۱/۰۳۰	۲/۰۵۸	۰/۳۷۷	۰/۱۰۶	کانتو ۵۱					
-۰/۳۶۷ ^{ns}	-۳/۰۱۸*	-۰/۲۰۷ ^{ns}	۰/۰۰۷ ^{ns}	-۰/۰۶۰ ^{ns}	-۰/۴۰۰*	-۰/۱۴۹ ^{ns}	۰/۷۰۰ ^{ns}	-۱/۰۷۱**	-۰/۱۶۴*	اشتباه معیار (لاین)					
-۰/۷۳۶*	-۰/۳۵۳ ^{ns}	-۰/۳۰۷ ^{ns}	-۰/۰۱۵ ^{ns}	-۰/۰۱۶ ^{ns}	۱/۰۶۷**	-۱/۱۴۳ ^{ns}	۱/۰۰۰ ^{ns}	۱/۲۵۶**	۰/۱۶۹*	تسترها					
-۰/۴۶۹ ^{ns}	۲/۶۶۵*	۰/۵۱۳ ^{ns}	-۰/۰۲۲ ^{ns}	۰/۰۷۱ ^{ns}	-۰/۶۶۷**	-۰/۹۹۴ ^{ns}	-۱/۷۰۰ ^{ns}	۰/۱۸۴ ^{ns}	-۰/۰۰۵ ^{ns}	حسن‌سرای					
۰/۴۰۷	۱/۶۵۰	۰/۳۸۰	۰/۰۱۴	۰/۲۲۶	۰/۱۵۴	۰/۸۰۰	۱/۵۹۴	۰/۶۹۲	۰/۰۸۲	سالاری					
										دمسپاه					
										اشتباه معیار (تستر)					

* و **: به ترتیب معنی دار در سطح احتمال ۱۰ و ۵ درصد

ns: غیرمعنی دار

اسامی داخل پرانتز نام‌های مربوط به کدهای مناظر می‌باشد.

غیرافزایشی فرونی داشته و این نکته نشان دهنده قابلیت مطلوب انتقال این دسته از صفات می‌باشد ولی برای صفاتی مانند عملکرد دانه، تعداد پنجه بارور، طول برگ پرچم نسبت سهم واریانس افزایشی به واریانس غالبیت کمتر بوده است. سینگ و شمارا (۲۰) برآثار افزایشی و غیرافزایشی ژن‌ها در شکل‌گیری صفات عملکرد و اجزای عملکرد اشاره داشته‌اند و نقش آثار غیر افزایشی را بیشتر از آثار افزایشی گزارش کردند. پراساد و همکاران (۱۸) گزارش نمودند که در شکل‌گیری صفات تعداد روزهای تا شروع گل‌دهی، ارتفاع بوته و تعداد دانه درخوشه آثار افزایشی ژن‌ها و برای صفاتی مانند تعداد خوشه در بوته و عملکرد دانه آثار غیرافزایشی ژن‌ها سهم بیشتری داشته‌اند و میزان SCA برای این دسته از صفات بالا گزارش شده که نشان دهنده وجود آثار غالبیت در کنترل این صفات است.

این پژوهش فرصتی را جهت کسب اطلاعات لازم در رابطه با ساختار ژنتیکی تعدادی از ارقام برنج برای استفاده در برنامه اصلاحی که هر کدام از آنها دارای ویژگی‌های مطلوبی از لحاظ تعدادی صفات مهم بوده‌اند، فراهم آورد. مشخص شد که تعدادی از ارقام مورد بررسی دارای قابلیت ترکیب پذیری و انتقال خوبی برای عملکرد، تعدادی از اجزای آن و هم‌چنین سایر خصوصیات مورفولوژیکی مهم بوده‌اند. بدین جهت از این ارقام می‌توان به عنوان یکی از والدین تلاقی‌ها در برنامه اصلاح برنج استفاده نمود. به ویژه آن که در مورد تعدادی از این صفات مشخص شد که سهم واریانس افزایشی در کنترل این دسته از صفات بر سهم غیرافزایشی آن غلبه داشته و این نکته فرصت را برای تثبیت ژنتیکی خصوصیات ذکر شده و تولید لاین‌های خالص و مطلوب برای صفات یاد شده فراهم می‌آورد. هم‌چنین بررسی تعدادی از تلاقی‌های ارقام و میزان ترکیب‌پذیری خصوصی بالا و معنی‌دار نشان داد که می‌توان از ارقام مطلوب با ویژگی یاد شده در برنامه تولید برنج هیبرید و اصلاح برنج هیبرید، که بر پایه استفاده از سهم غیرافزایشی واریانس ژنتیکی استوار می‌باشد، استفاده نمود.

نوید انتخاب لاین‌های پاکوتاه درنتاج این واریته‌ها را دهد. هنرنژاد (۵) با بررسی برآورد اثر ژن‌ها و ترکیب‌پذیری برخی از صفات کمی برنج به روش دای‌آلل گزارش نمود که واریته سپیدرود با دارا بودن GCA مثبت و معنی‌دار با میانگین ۳۱ پنجه می‌تواند یکی از والدین مناسب برای انتقال صفت پنجه بیشتر به نتاج باشد. درحالی که واریته‌های خزر و حسنی با GCA منفی و معنی‌دار می‌توانند موجب کاهش تعداد پنجه شوند. وی هم‌چنین گزارش کرد که وجود GCA منفی و معنی‌دار برای واریته‌های خزر و IR28 این امید را می‌دهد که در بین نتاج این واریته‌ها بتوان لاین‌های پاکوتاه را یافت. درحالی‌که دمسیاه و حسنی می‌توانند با GCA مثبت و معنی‌دار خود موجب افزایش ارتفاع بوته نتاج شوند.

بررسی ترکیب‌پذیری خصوصی (SCA) نتاج حاصل از تلاقی‌ها نشان داد که تلاقی‌های سنگ‌جو/دمسیاه، لاین ۲۱۳/سالاری و کانتو/حسن‌سرایی از نظر عملکرد دانه، تلاقی‌های خزر/دمسیاه، لاین ۲۲۹/حسن‌سرایی و کانتو/سالاری از نظر تعداد پنجه بارور، تلاقی‌های خزر/حسن‌سرایی و سنگ‌جو/دمسیاه از نظر تعداد دانه پر درخوشه دارای SCA مثبت و معنی‌دار بوده‌اند (جدول ۳). با توجه به این نکته که قابلیت ترکیب‌پذیری خصوصی، سهم غیرافزایشی واریانس ژنتیکی را بیان می‌کند، تلاقی‌های مذکور می‌توانند در برنامه اصلاح و تولید برنج هیبرید که بر پایه استفاده از واریانس ژنتیکی غیرافزایشی استوار می‌باشد مورد توجه قرار گیرند. تلاقی‌های خزر/سالاری، خزر/دمسیاه و سنگ‌جو/حسن‌سرایی، لاین ۲۱۳/حسن‌سرایی و کانتو/حسن‌سرایی با داشتن SCA منفی و معنی‌دار برای صفت تعداد روز تا ۵۰ درصد خوشه‌دهی موجب کاهش طول دوره رسیدگی در نتاج خود شده‌اند.

برآوردهای اجزای واریانس ژنتیکی برای صفات مختلف (جدول ۴) نشان داد که برای صفات تعداد دانه پر در خوشه، تعداد روز تا ۵۰ درصد گل‌دهی، عرض دانه و وزن ۱۰۰۰- دانه نسبت واریانس افزایشی ژنتیکی به غیر افزایشی بیشتر از یک بوده و بدین ترتیب سهم و تعداد ژن‌های افزایشی بر

جدول ۳. برآوردهای ترکیب‌پذیری خصوصی (SCA) لاین‌ها و تسترها برای صفات معنی دار در ژنوتیپ‌های برنج

ردیف	صفات تلاقی	عملکرد دانه (t/ha)	تعداد پنجه بارور	تعداد دانه پرپر خوشه	طول برگ پرچم (cm)	عرض برگ پرچم (cm)	تعداد روز تا ۵۰٪ گل‌دهی (روز)	عرض دانه (mm)	ارتفاع بوته (cm)
۱	۱×۶	-۰/۲۰۷ ^{NS}	-۱/۳۵۲ ^{NS}	۱۰/۴۱۱*	۹/۰۷۷**	-۰/۰۰۶ ^{NS}	۵/۷۳۴**	-۰/۰۷۱ ^{NS}	-۵/۷۴۷ ^{NS}
۲	خزر/ حسن‌سرای	۱×۷	-۰/۲۴۵ ^{NS}	۴/۱۱۱ ^{NS}	-۳/۲۰۱**	۰/۰۰۱ ^{NS}	-۳/۴۰۰**	-۰/۰۶۶ ^{NS}	-۰/۸۵۱ ^{NS}
۳	خزر/ سالاری	۱×۸	۱/۵۹۵*	-۱۴/۶۵۶*	-۵/۸۷۵*	۰/۰۰۴ ^{NS}	-۲/۳۳۳**	۰/۱۳۸*	۶/۵۹۷*
۴	خزر/ دمسیاه	۲×۶	-۰/۱۲۰ ^{NS}	۱/۴۷۱ ^{NS}	-۷/۹۲۲ ^{NS}	-۰/۰۱۱ ^{NS}	-۱/۹۳۴**	۰/۰۱۰ ^{NS}	-۰/۸۷۵ ^{NS}
۵	سنگ‌جو/ حسن‌سرای	۲×۷	-۰/۵۵۰*	-۰/۶۸۹ ^{NS}	۶/۱۲۸*	-۰/۰۰۸ ^{NS}	۲/۵۹۹**	-۰/۰۲۴ ^{NS}	-۲/۱۵۴ ^{NS}
۶	سنگ‌جو/ سالاری	۲×۸	۰/۶۷۱*	-۰/۷۸۳ ^{NS}	۸/۶۴۵*	۰/۰۰۳ ^{NS}	-۰/۶۶۷ ^{NS}	۰/۰۱۳ ^{NS}	-۱/۲۷۸ ^{NS}
۷	سنگ‌جو/ دمسیاه	۳×۶	-۰/۴۲۴ ^{NS}	-۱/۹۰۷*	۷/۴۱۱ ^{NS}	۰/۰۰۶ ^{NS}	-۲/۳۷۸**	-۰/۰۶۲ ^{NS}	-۵/۷۱۰ ^{NS}
۸	لاین ۲۱۳/ حسن‌سرای	۳×۷	۰/۶۰۹*	۱/۴۳۳ ^{NS}	-۵/۸۵۶ ^{NS}	۰/۰۲۶ ^{NS}	۰/۱۵۵ ^{NS}	-۰/۰۶۳ ^{NS}	۴/۴۱۹ ^{NS}
۹	لاین ۲۱۳/ سالاری	۳×۸	-۰/۱۸۳ ^{NS}	۰/۴۷۳ ^{NS}	۷/۵۳۴*	-۰/۰۳۰ ^{NS}	۲/۲۲۲**	-۰/۰۸۲۴ ^{NS}	۱/۲۹۰ ^{NS}
۱۰	لاین ۲۱۳/ دمسیاه	۴×۶	-۰/۲۱۴ ^{NS}	۳/۱۰۴**	-۱۴/۶۴۴**	-۰/۰۰۵ ^{NS}	-۰/۱۵۶ ^{NS}	۰/۱۱۳*	۷/۵۹۱*
۱۱	لاین ۲۲۹/ حسن‌سرای	۴×۷	-۰/۰۸۰ ^{NS}	-۲/۲۲۳*	۵/۶۲۲ ^{NS}	-۰/۰۲۹ ^{NS}	۰/۷۱۱ ^{NS}	۰/۰۰۵ ^{NS}	-۱/۲۷۰ ^{NS}
۱۲	لاین ۲۲۹/ سالاری	۴×۸	۰/۲۹۴ ^{NS}	-۰/۸۸۳ ^{NS}	۹/۰۲۲ ^{NS}	۰/۰۲۵ ^{NS}	-۰/۵۵۵**	-۰/۱۱۸*	-۶/۳۲۲ ^{NS}
۱۳	لاین ۲۲۹/ دمسیاه	۵×۶	۰/۹۶۷**	-۱/۳۱۸ ^{NS}	۴/۷ ^{NS}	۱/۵۶۱ ^{NS}	-۱/۲۶۷ ^{NS}	۰/۰۰۸ ^{NS}	۴/۷۴۰ ^{NS}
۱۴	کانتو ۵۱/ حسن‌سرای	۵×۷	-۰/۰۸۲ ^{NS}	۱/۷۲۲*	-۳/۲ ^{NS}	-۰/۰۰۶ ^{NS}	-۰/۰۶۷ ^{NS}	۰/۰۲۴ ^{NS}	-۴/۴۵۱ ^{NS}
۱۵	کانتو ۵۱/ سالاری	۵×۸	-۰/۸۸۴**	-۰/۴۰۸ ^{NS}	-۱/۵ ^{NS}	-۰/۰۰۱ ^{NS}	۱/۳۳۳*	-۰/۳۱۶**	۰/۲۹۰ ^{NS}
	کانتو ۵۱/ دمسیاه								
	اשתباه معیار	۰/۱۸۴	۰/۶۵۲	۳/۵۶۵	۱/۷۸	۰/۰۴۵	۰/۳۴۵	۰/۰۳۲	۲/۷۹

* و **: به ترتیب معنی دار در سطوح احتمال ۵ و ۱ درصد

NS: غیر معنی دار

جدول ۴. سهم اجزای واریانس ژنتیکی برای صفات مورد بررسی در ارقام برنج مورد استفاده بر اساس روش لاین × تستر

طول خوشه (cm)	ارتفاع بوته (cm)	وزن هزار دانه (gr)	عرض دانه (mm)	طول دانه (mm)	طول دانه تا ۰.۵٪ (روز)	تعداد گل‌دهی (روز)	تعداد برگ (cm)	عرض برگ (cm)	طول برگ (cm)	تعداد دانه پردر خوشه	تعداد پنجه بارور (t/ha)	عملکرد دانه (t/ha)	صفات اجزای واریانس
۰/۵۶۴	۲۲/۵۶	۰/۲۷۶	۰/۰۱۱	۰/۱۳۶	۳۸۶۱/۹۲	۰/۰۰۱	۵/۳۲	۲۱۵۲/۶۰	۱/۴۸	۰/۰۲۸	واریانس افزایشی		
۱/۱۸	۲۷/۱۹	۰/۱۲۳	۰/۰۰۷	۰	۹/۳۴	۰	۲۸/۵۳	۱۰۳۲/۷۶	۳/۸۰	۰/۳۷۶	واریانس غالبیت		
۲/۰۵	۱/۵۵	۰/۹۴۴	۱/۱۳	۰	۰/۰۶۹	۰	۳/۲۷	۰/۳۱۰	۲/۲۷	۵/۱۸۲	درجه غالبیت		
۲۷/۸۷	۳۷/۲۲	۱۰/۸۹	۳۳/۳۳	۰	۰/۲۴	۰	۶۵/۷۴	۴/۵۲	۵۷/۹۳	۷۴/۳۱	سهم واریانس غالبیت		
۵۸/۸۱	۳۱/۹۰	۶۴/۶۶	۱۴/۲۹	۸۴/۹۶	۰/۰۱	۸۵/۷۱	۲۲/۰۰	۱/۶۶	۱۹/۵۱	۲۰/۱۶	سهم واریانس محیطی		
۱۳/۳۲	۳۰/۸۸	۲۴/۴۵	۵۲/۳۸	۱۵/۰۴	۹۹/۷۵	۱۴/۲۹	۱۲/۲۶	۹۳/۸۲	۲۲/۵۶	۵/۵۳	سهم واریانس افزایشی (وراثت‌پذیری خصوصی)		

سپاسگزاری

این پژوهش را در بخش، میسر ساختند و هم‌چنین مؤسسه تحقیقات برنج که اعتبارات لازم برای انجام پژوهش یاد شده را فراهم نمود، کمال تشکر را می‌نمایند.

بدین وسیله از همه همکاران بخش تحقیقات اصلاح و تهیه بذر مؤسسه تحقیقات برنج کشور که هرگونه همکاری برای انجام

منابع مورد استفاده

۱. بی نام، ۱۳۷۷. گزارش هفتمین گردهمایی برنج کشور، معاونت زراعت وزارت کشاورزی، تهران.
۲. چوگان، ر. ۱۳۷۸. برآورد قابلیت ترکیب‌پذیری، واریانس افزایشی و غالبیت صفات در لاین‌های ذرت با استفاده از تلاقی لاین × تستر. نهال و بذر ۱۵(۱): ۴۷-۵۵.
۳. مؤمنی، ع. ۱۳۷۴. بررسی قابلیت ترکیب‌پذیری، نوع عمل ژن و بررسی هم‌بستگی‌ها برای صفات مهم زراعی در ارقام مختلف برنج. پایان‌نامه کارشناسی ارشد اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تهران.
۴. وجدانی، پ. و ن.ع. سپهوند. ۱۳۷۲. بررسی قدرت ترکیب‌پذیری عمومی و خصوصی ارقام گندم نان. نهال و بذر ۹(۳ و ۴): ۱۸-۲۲.
۵. هنرنژاد، ر. ۱۳۷۳. خصوصیات ژنتیکی و قابلیت ترکیب‌پذیری واریته‌های برنج. علوم کشاورزی ایران ۲۵(۴): ۳۱-۵۰.
6. Ali, S. S., S. Jahangeer, H. Jafri and M.A. Butt. 1995. Diallel analysis for combining ability in rice. *Plant Breed.* 65: 369 (Abstr.).
7. Ashok, A., N. M. Sheriff and S. L. Narayanan. 2000. Combining ability studies in sunflower (*Helianthus annus* L.). *J. Crop Res.* 20:457- 462.
8. Baker, R. J. 1978. Issues in diallel analysis. *Crop. Sci.* 18: 533-536.
9. Gilbert, N. E. G. 1958. Diallel cross in plant breeding. *Heredity* 12: 477- 492.
10. Griffing, B. 1956. Concepts of general and specific combining ability in relation to diallel crossing system. *Aust. J. Biol. Sci.* 9:463-493.
11. International Rice Research Institute. 1997. *Rice Facts*. IRRI, Los Banos, Laguna, Manila, Philippines.
12. Ish Kumar, S.S. and M.R. Gagneja. 1975. Combining ability analysis for yield and yield components in rice (*Oryza sativa* L.). *Oryza.* 251-256.
13. Kempthorne, O. 1957. *An Introduction to Genetic Statistics*. Chapman & Hall Pub., London.
14. Kim, C. H. and J. N. Rutger. 1988. Heterosis in rice. PP. 43.51. *In* : L.P.Yuan and S.S. Virmani (Eds). *Status of Hybrid Rice Research and Development*. IRRI., Manila, Philippines.
15. Koh, J. C. 1989. Studies on the combining ability and heterosis of F₁ hybrids using cytoplasmic genetic male sterile lines of rice. *Rice Abstr.* 12(1): 3.
16. Maclean, G. L., D. C. Dawe, B. Hardy and G. P. Hettel. 2002. *Rice Almanac. Source book for the Most Important Economic Activity on Earth*. International Rice Research Institute Pub., Metro Manila, Philippines.
17. Mohan Kumar, H. D., P. M. Salimath, S. A. Patil, M. B. Chetti, V. V. Shenoy and H. M. Vamadevaiah. 2000. Combining ability analysis for physico-biochemical traits influencing drought tolerance in rice. *In*: S. Peng and B.Hardy (Eds.), *Rice Research for Food Security and Poverty Alleviation. Proceedings of the International Rice Research Conference, Los Banos, Laguna, Philippines*.
18. Parasad, G. S. and M. V. S. Sastry. 1991. Line×Tester analysis for combining ability heterosis in brown plant hoper resistance varieties. *Rice Abstr.* 14(2):58.
19. Sardana, S. and D. N. Borthakar. 1989. Combining ability for Yield in rice. *Rice Abstr.* 12(1): 59.
20. Singh, N. K, and V. K. Sharma. 1995. Components of genetics variation in yeild traits of rice. *Plant Breed Abstr.* 65(2): 201.
21. Singh, R. K. and B. D. Chaudhary. 1977. *Biometrical Methos in Quantitative Genetic Analysis*. Kalyani Pub., New Delhi.
22. Singh, D. P. and J. S. Nanda. 1976. Combining ability and heritability in rice. *Indian J.Genet.* 36: 10-15.